

Вовк А. В.,

аспірант кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПИТАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК СИНТАКСИЧНЕ ЯВИЩЕ В «ЩОДЕННИКАХ» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Анотація. У статті досліджено особливості вживання питальних конструкцій як одного із засобів створення експресії в мовотворчості Олеся Гончара (на матеріалі його «Щоденників»). Основна увага зосереджена на класифікації питальних конструкцій за структурою, будовою, вираженням, змістом і тематикою, а також на виявленні їх функцій.

Ключові слова: щоденникові записи, експресивний запис, питально-відповідні конструкції, риторичні питання, питальні конструкції.

Постановка проблеми. Письменницькі щоденники – явище багатоаспектне, тож природно, що вони давно перебувають у колі наукових інтересів істориків, мовознавців, фахівців з історії й теорії літератури. Особливо уважно тексти щоденників учені вивчають останніми роками.

Здебільшого щоденники пишуть у такій формі, що автор володіє відносно свободою вияву оповідної структури, а її вивчення, відповідно, дає змогу зібрати більше відомостей про «синтаксичний почерк» митця. Водночас читач пізнає чимало фактів про автора як мовну особистість.

Письменницький щоденник дає змогу проникнути у світ автора через його мову. Дослідниця цього жанру К. Танчин зауважує, що, на відміну від прозового твору, задум якого має подвійну природу та виявляє себе у внутрішній діяльності й перших результатах, у процесі творення щоденника немає другого компонента, немає перших результатів і підготовки, а є лише зримий початок твору [1, с. 15].

«Щоденники» О. Гончара ще не були предметом комплексного лінгвостилістичного аналізу. До вивчення тексту щоденникових записів доцільно застосувати підхід, згідно з яким проблема експресивності синтаксичних одиниць пов'язується з проблемою художності, мовної естетики, емоційної наснаженості творів [2, с. 411].

Оскільки дослідження пов'язане з питальними конструкціями як синтаксичним явищем, то варто звернутися до термінів *синтаксис*, *стилістичний синтаксис*, *експресивний синтаксис*.

Синтаксис як частина граматики описує правила сполучуваності слів і побудови речень, а також включення речень до утворень вищого порядку, таких як надфразна єдність і текст.

Поняття «стилістичний синтаксис» та «експресивний синтаксис», незважаючи на відсутність однозначної інтерпретації, стали важливим компонентом теорії мови й лінгвістичного дослідження творів художньої та публіцистичної літератури.

Сьогодні експресивний синтаксис досліджують у межах стилістичних студій. Серед українських лінгвістів потенціал експресивного синтаксису активно студіювали Н. Гуйванюк [2], С. Єрмоленко [3], А. Загнітко [4], В. Чабаненко [5], В. Ткачук [6], І. Дегтярьова [7] та ін. Дослідницький інтерес до синтаксичних засобів вираження експресивності засвідчують, зокрема, дисертаційні дослідження Н. Івкової «Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі» (2007), Н. Ладинак «Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного» (2007), Т. Шевченко «Парцеляція в українському поетичному мовленні другої половини ХХ ст.» (2007).

Порядок слів, різні типи простих і складних речень, синонімічні та паралельні синтаксичні конструкції, вставні й вставлені конструкції, звертання, приєднувальні та парцельовані конструкції, різні способи передавання чужого мовлення, еліпси – всі ці засоби традиційної стилістики пов'язані з потужними стилістичними можливостями синтаксису. С. Єрмоленко наголошує на тому, що експресивність синтаксису споріднена зі структурами, що несуть у своїй семантиці відтінок розмовного, невимушеного стилю, а також з особливим актуальним членуванням фрази, виділенням теми й реми. Виконувати експресивну функцію в конкретному тексті здатні будь-які мовно-виразові засоби, проте в мові наявні усталені прийоми досягнення експресивності висловлюваного – тропи та фігури, і тому синтаксичні засоби експресії також пов'язані з поняттям про стилістичні фігури [2, с. 413–418; 3, с. 327; 6, с. 155–172; 7].

Утім, на думку С. Єрмоленко, стилістичний синтаксис – це не лише типові стилістичні фігури (повтори, еліпси тощо). Стилістичний синтаксис – це синтаксичні структури з погляду додаткового стилістичного компонента в їх семантиці, який і робить стиль саме таким, а не іншим, тобто надає йому загальних характеристик, а в межах їх – різних стилістичних колоритів, тональностей, реєстрів [3, с. 337].

Г. Акімова вважає, що до експресивних конструкцій найчастіше уналежують такі явища: особливі випадки словорозташування, вставні конструкції, номінативні речення (переважно їх ланцюжки), питально-відповідні конструкції в монологічній мові, повтор, сегментація, парцеляція тощо [8, с. 87]. Інші дослідники розширюють цей список. У дослідженні наша увага звернена на питальні конструкції, тобто на питально-відповідні конструкції в монологічній мові та риторичні питання.

Г. Акімова вважає, що до експресивних конструкцій найчастіше уналежують такі явища: особливі випадки словорозташування, вставні конструкції, номінативні речення (переважно їх ланцюжки), питально-відповідні конструкції в монологічній мові, повтор, сегментація, парцеляція тощо [8, с. 87]. Інші дослідники розширюють цей список. У дослідженні наша увага звернена на питальні конструкції, тобто на питально-відповідні конструкції в монологічній мові та риторичні питання.

Мета статті – проаналізувати особливості вживання питальних конструкцій як одного із засобів створення експресії в мовотворчості Олеся Гончара (на матеріалі його «Щоденників»).

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) класифікувати питальні конструкції за: а) структурою; б) будовою; в) вираженням; г) змістом; г) тематикою; 2) виявити функції питальних конструкцій як експресивного засобу в художньому творі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питально-відповідні конструкції (їх також можна назвати монологічними роздумами) – це замкнені експресивно-семантичні поля. Нагромадження питальних речень і варіантів відповідей указують на постійну внутрішню боротьбу, напруження, вагання оповідача у виборі оптимальної відповіді. У цих конструкціях відчутний вплив розмовних форм, зокрема звертальних із частками, вставними одиницями тощо. Питальні конструкції у щоденникових

записах виконують багато експресивних функцій: актуалізують характеристику автора; інтегрують у текст авторські судження морального загальнолюдського характеру тощо. Переважно такі питально-відповідні конструкції завершує емоційна образна відповідь-розв'язка.

Риторичне питання – це експресивно забарвлене заперечення [9, с. 395], стверджувальне повідомлення або спонування, приховане твердження чи заперечення [10, с. 23; 11, с. 81; 12, с. 97]. Риторичне питання нерідко замінюють термінами «псевдопитальне речення» [13, с. 97], «помилкове питання» [14, с. 22], «уявне питання» [15, с. 21].

Як відомо, не всі питальні речення потребують відповіді, але всі спонукають до роздумів, оскільки навіть за умови мовлення монологічного з його допомогою встановлюють певний контакт між автором і читачем. Далі автор відповідає на своє питання, а читач може з ним погодитися або не погодитися, оскільки переважно такі питання є риторичними: *Летимо невисоко. Під нами Ява. Яка вона? Зелена. Вічнозелена* (1, с. 333). Зрозуміло, що не кожен читач підготував у своїх думках ту саму відповідь, що й автор, оскільки Ява може бути також прекрасною чи некрасивою, великою чи маленькою, сумною чи веселою тощо. Тому за змістом такий тип питальних конструкцій – *питально-відповідні з великою кількістю потенційних варіантів відповіді*.

Є конструкції, у яких зміст питання на перший погляд не зовсім зрозумілий для читача, як-от: *Напівяструби, напівлюди? Це – тотеми, індіанські боги* (1, с. 383). І справді, із цього прикладу не зрозуміло, що саме має на увазі автор: чи він намагається уточнити в когось зовнішність якихось дивних істот, чи запитує, хто ж це такі? І лише після відповіді питання стає чітко зрозумілим. За змістом такий тип конструкцій – *питально-відповідні, не зрозумілі без відповіді*.

У щоденникових записах О. Гончара є й такі конструкції, де питанню та відповіді на нього передують розповідне речення, яке розтлумачує читачеві зміст питання: *Красна площа під охороною. Чому? Один проривався в Мавзолей з розкладушкою* (1, с. 346); *В громадянську він загинув від кулі бандита... Якого? Невідомість, загадка* (1, с. 405). Без першого речення зміст питання був би взагалі незрозумілим. За структурою такі конструкції зарахуємо до *питальних із розповідною частиною на початку*.

Проте трапляються також *питання, відповіді на які певною мірою прогнозовані*, тому що читач у цьому випадку точно очікує, наприклад, певне число: *Ідемо, банда. Скільки вас? Три тисячі!* (1, с. 433). Схожі за структурою *конструкції містять у собі прямі питання, відповіді на які може бути або ствердна, або заперечна*: *Ще одну історію розповісти, як німці вбили дівчину? Ні. Якась старенька страшніше бачила* (1, с. 434). У цьому випадку відповідь розширена поясненнями, чому саме «ні», а не «так».

Питально-відповідні конструкції за своєю формою дуже близькі до прямих питальних речень, але вони мають інше семантичне навантаження, оскільки автор ставить запитання й сам на них відповідає. У цих реченнях більшою мірою виявлена авторська позиція щодо подій, героя, ситуації, аніж спонування читача до прямих роздумів. Питальна семантика цього типу речення переходить в авторські уточнення, які стосуються певного судження: *Дівчина-невільниця вишивала в Бахчисарай... І що ж вона вишила в цій тюрмі ханській, серед кам'яних лобатих гір? Човна, схожого на козацьку чайку...* (1, с. 299).

Питально-відповідні конструкції є цікавими тією мірою, що відповідь дає сам автор, і тому складається унікальна ситуація, до якої іноді вдавався автор: своєю відповіддю на питання він спонукає до роздумів, тобто до питань, але вже з боку читача: *Думаю: що ж нас розділило? Атлантичний океан? Ні, щось далеко більше за океан...* (2, с. 133); *а що залишилось? Тонюсінський візерунок золотої пекторалі, те, що залишив невідомий художник* (2, с. 102).

Ужито в «Щоденниках» Олесея Гончара й конструкції, які містять більше ніж одне питання: *... що в тих валізах? Золото? І отак втече з рук? А зараз твоє ж право...* (1, с. 443); *Хто? Чого? – не знайдеш і кінців* (2, с. 14) Ці питання здебільшого пов'язані за змістом і стосуються однієї ситуації. Питання «що в тих валізах?» має на меті дізнатися, що саме лежить у валізах. Висловлюючи думку, що там може бути золото, автор переймається, що валізи можуть зникнути. У другому прикладі О. Гончар ніби невпевнено відповідає питальним реченням на перше питання. Але, врешті-решт, у кінці доповнює цю структуру окличним заперечним реченням. Третій приклад ілюструє повну безвихідь автора. Питання складаються з однієї лексеми, тому ясності немає взагалі. Це підтверджується й відповіддю, яка, замість того щоб прояснити ситуацію, залишає ще більше питань. Питально-відповідні конструкції з двома або більше питаннями є *складними*. *Прості* питально-відповідні конструкції – це конструкції з одним питанням, як-от: *В чому ж трудність? Шляхи відкриті* (1, с. 413). Сприймаючи питання, читач починає переживати, осмислювати ситуацію, усвідомлювати сутність події. Відповідь на питання від автора – це своєрідне оцінювання зображуваного. Подекуди такі питання відтворюють психологічний стан героя: *Помиляються? Поясни. Чимось збуджені? Розберись і зроби якісь висновки, ділом відповідай* (1, с. 350); *Часу не вистачає? Не часу, а національної свідомості не вистачає, патріотичного почуття* (2, с. 126). Автор украй незадоволений пасивністю певної особи, судячи з усього – певної посадової особи. Конструкції, що містять у своєму складі кілька послідовних відповідей на питання, є *складеними*.

Деякі риторичні питання побудовані в такий спосіб, що автор залишить їх без відповіді. Утім відповідь пропонується, і для багатьох читачів вона стає несподіванкою: *Мріє кудись – а куди? Може, в минуле, а може, в майбутнє* (1, с. 140); *... як мені все це витримати? Боюсь, що нерів не вистачить* (2, с. 160). За вираженням цей тип питальних конструкцій є *риторичними питаннями з відповіддю*. Основна функція риторичних питань полягає в тому, що автор акцентує увагу на певних явищах, подіях, які не можна пояснити або вони не достатньо знайомі чи зрозумілі, тому ситуація на перший погляд здається не вирішуваною. Є й такі риторичні питання, модальність яких виявляється як стосунок змісту речення до дійсності, за якого *відповідь очевидна*, тобто вона не становить нової інформації для читача: *Ці діячі хочуть тернових вінків? Хочуть постраждати? тюрму, думають, посадимо? Ні, не такі ми дурні* (1, с. 344).

Автор подекуди використовує риторичні питання, вдаючись до ампліфікації цих питальних конструкцій, що посилює емоційність висловлювання й чітко окреслює психічний стан героя: *Невже зостанеться до нього глухим? Якщо так, мені жаль тебе, нащадку. Невже ти будеш без пісні, без роси і без цього неба прекрасного, тільки з своїми ідеальними роботами і з безкінечністю знань? Не вірю, не хочу вірити* (1, с. 408). Ампліфікація також відіграє провідну роль у структурно-стилістичному зміцненні питальних конструкцій. Отже, за структурою це *питальні ампліфіковані* конструкції.

У «Щоденниках» О. Гончара трапляються риторичні питання, що є засобами експресивізації монологічного мовлення, структур, які беруть участь у творенні експресивного змісту. Такі конструкції, на відміну від питально-відповідних, не містять відповіді й можуть бути простими: *Глумителів надто багато – де взяти сил, щоб далі змагатись?..* (2, с. 415); складними: *Ну доки це буде? Чого сподіваються цим досягти? Зруйнувати націю, самі основи культури її? А далі що?* (2, с. 374). Прості – це конструкції з одним питанням, складні – з двома та більше питаннями. Є й такі конструкції, що перед запитанням містять розповідне речення: *Так рано судилося покинути світ обом цим лицарям, братам-однородцям... Хто їх замінить у цій багатостраждальній літературі?* (2, с. 403).

Риторичні питання в досліджуваних текстах досить різноманітні за тематикою. Більшість їх налаштовують читача на роздуми про шляхи покращення життя, про незначну кількість достойних людей, які живуть на землі, а саме: *... невже ми справді наближаємось до апокаліптичного кінця?* (2, с. 314); *Боже, де вже кінець цієї сваволі?* (2, с. 440). *Враження таке, що світ руйнується. Звідки ждати просвітлення людству?* (2, с. 462). За тематикою це група питань *песимістичного змісту*.

Трапляються в щоденникових записках О. Гончара риторичні питання, які ілюструють глибокі переживання автора про долю людства. Автор постає перед читачем як патріот своєї держави та людина із сильною громадянською позицією, яка вірить у світле майбутнє: *Роде людський! Тісно тобі на планеті сьогодні, а що буде завтра?* (2, с. 417); *Може, виросте на планеті покоління дбайливіших, обачніших, розумніших людей?* (2, с. 497); *Зловісний урок. Та чи навчить він сучасних?* (433). За тематикою це питання *глобального змісту*.

Поширені в О. Гончара питання, пов'язані з філософськими роздумами: *Містика? А що ми знаєм про ці речі, про життя духу? Адже стільки є непоясненого, загадкового...* (2, с. 312); *Думка про той же універсальний закон всезагальної пульсації. Може, з неї й початок Життя?* (2, с. 497). Ця група дає змогу виокремити третій тип питань за тематикою – *філософські*. Що стосується структури, то в першому прикладі питання доповнені розповідним реченням, яке примушує читача ще глибше замислитися над ситуацією. Тому за структурою такий тип – *питальні конструкції з розповідною частиною в кінці*.

Висновки. Отже, синтаксис «Щоденників» О. Гончара відзначається багатством синтаксичних моделей, зокрема питальних конструкцій, які творять неповторний індивідуальний стиль. Питальні конструкції як своєрідні структури стилістичного синтаксису є одним із визначальних експресивних елементів у «Щоденниках». Використовуючи такі конструкції, автор спонукає читача до роздумів, до самостійних висновків, тобто певним чином наповнює свої записи дидактичними, повчальними елементами. Характерною рисою питальних конструкцій у «Щоденниках» Олеся Гончара є те, що вони не лише передають широкий спектр зображуваної дійсності, а й експресивно виражають емоційний стан мовця або його емоційне ставлення до повідомлюваного. У їх оформленні провідну роль відіграє особлива емоційна інтонація, для їх структурно-стилістичного зміцнення автор вдається до таких стилістичних прийомів, як ампліфікація й повтор. Крім того, питальні конструкції в «Щоденниках» виконують ще одну важливу функцію: увага читача акцентується на певних явищах, подіях, які не можна пояснити або вони не достатньо знайомі чи зрозумілі.

За *структурою* питальні конструкції «Щоденників» О. Гончара поділено на: а) питальні з розповідною частиною на початку; б) питальні з розповідною частиною в кінці; в) власне питальні; г) питальні ампліфіковані. За *будовою* виділено такі питальні конструкції: а) прості; б) складні; в) складені. За *вираженням* питальні конструкції діляться на: а) питально-відповідні; б) риторичні питання; в) риторичні питання з відповіддю. За *змістом* питальні конструкції можуть бути: а) питально-відповідними з великою кількістю потенційних варіантів відповіді; б) питально-відповідними, не зрозумілими без відповіді; в) питально-відповідними з певною мірою прогнозованою відповіддю; г) питально-відповідними, що потребують ствердної або заперечної відповіді; д) питально-відповідними з очевидною відповіддю. За *тематикою* можна виділити питальні конструкції: а) песимістичного змісту; б) глобального змісту; в) філософського змісту.

Подальші дослідження, пов'язані із цією проблемою, можуть бути актуальними, оскільки категорія експресивності до сьогодні залишається предметом наукових дискусій. Вона вивчалася багатьма лінгвістами, зокрема й українськими, але питальні конструкції як один із численних засобів експресії ще не досліджувалися на матеріалі щоденникових записів Олеся Гончара.

Література:

1. Танчин К.Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук / К.Я. Танчин. – Тернопіль, 2005. – 20 с.
2. Гуїванюк Н.В. Експресивний синтаксис / Н.В. Гуїванюк // Гуїванюк Н.В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці / Н.В. Гуїванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 409–478.
3. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Загнітко А. Лінгвістика тексту: теорія і практикум : [наук.-навч. посібн.] / А. Загнітко. – Донецьк : ДонУ, 2006. – 289 с.
5. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови / В. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1993. – Ч. 1. – 1993. – 216 с.
6. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності : [монографія] / В.М. Ткачук ; наук. ред., передм. А.П. Загнітка. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
7. Дегтярьова І.О. Стилістичний синтаксис української постмодерністської прози / І.О. Дегтярьова // Українська мова. – 2009. – № 3. – С. 27–38.
8. Акімова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : [учеб. пособ.] / Г.Н. Акімова. – М. : Высш. школа, 1990. – 168 с.
9. Русская грамматика / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М., 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 702 с.
10. Жинкин Н. Вопрос и вопросительное предложение / Н. Жинкин // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3. – С. 22–35.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
12. Бердник Л. Вопросительные предложения с повествовательным значением в современном русском языке : дисс. ... канд. філол. наук : спец. 13.02.01 / Л.Ф. Бердник. – Ростов-на-Дону, 1974. – 192 с.
13. Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения / П. Рестан. – Осло, 1972. – 880 с.
14. Сюсюмова И. Система вариативных рядов собственно вопросительных предложений в русском и нидерландском языках : автореф. дисс. ... канд. філол. наук / И.В. Сюсюмова. – М. : Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1989. – 22 с.
15. Смирнова М.С. Интонационная синонимия в вариативных рядах собственно-вопросительных предложений : автореф. дисс. ... канд. філол. наук / М.С. Смирнова. – М. : Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1989. – 21 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Гончар О. Щоденники / О. Гончар. – К. : Веселка, 2002–2008. – Том 1 : 1943–1967. – 2002. – 455 с.
2. Гончар О. Щоденники / О. Гончар. – К. : Веселка, 2002–2008. – Том 2 : 1968–1983. – 2008. – 607 с.

Вовк А. В. Вопросительные конструкции как синтаксическое явление в «Дневниках» Олесе Гончара

Аннотация. В статье исследуется специфика употребления вопросительных конструкций как одного из средств создания экспрессии в творчестве Олесе Гончара (на материале его «Дневников»). Основное внимание сосредоточено на классификации вопросительных конструкций по структуре, строению, выражению, содержанию и тематике, а также на определении их функций.

Ключевые слова: дневниковые записи, средство экспрессивности, вопросно-ответные конструкции, риторические вопросы, вопросительные конструкции.

Vovk A. Interrogative constructions as the syntactic phenomenon in Oles Honchar's "Diaries"

Summary. Specific of the use of interrogative constructions is investigated in the article as one of numerous expressive constructions in Oles Honchar's oeuvre (on material of his "Diaries"). Basic attention is concentrated on classification of interrogative constructions by structure, expression, content and subjects, and also on determination of their functions.

Key words: diary records, means of expression, rhetorical questions, interrogative constructions, expressive construction.